

14. Эстрина Л.С. Переход обобщенно-уступительных придаточных предложений во вводные словосочетания и предложения / Ученые записки Курского пед. ин-та. – Т.72. Краткие очерки по русскому языку. – Курск, 1970. – С.78 – 83.

This article is devoted to elucidate peculiarities of the formal and semantic structure of the complex constructions of intensive concessive and adversative relations, to research the mutual distribution of predicates' verbal forms at the main and dependent parts of sentences. Adverbial „як” with particle „не” or „хоч” are the conjunction means in these sentences.

Key words: conjunction means, concessive and adversative relations, semantic and syntactical structure, intensity, complex constructions of intensive concessive and adversative semantics.

М. Г. Железняк

СИНТАКСЕМИ «ЧЕРЕЗ+N_{ACC}» ТА «КРИЗЬ+N_{ACC}» В УКРАЇНСЬКИХ СХІДНОПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ

У статті розглядається семантика синтаксем «через+N_{ACC}» та «крізь+N_{ACC}» в українських східнополіських говірках. Особливу увагу приділено функціональному розмежуванню цих синтаксем залежно від семантики та валентності іменного компонента.

Ключові слова: українська мова, східнополіські говірки, синтаксеми, синтаксеми-транзитиви.

Розглядаючи засоби вираження шляху руху в говірках східнослов'янських мов, І. Б. Кузьміна дає узагальнюючу характеристику синтаксем-транзитивів, не акцентуючи на лексичному складі субстантивів, що входять до складу конструкцій, на відмінності у семантиці та функціонуванні цих синтаксем. Згідно з даними дослідниці (матеріалом стали відповіді на питання №2922 Вопросника Общеславянского лингвистического атласа — М., 1965), у східнополіському діалекті вказане значення виражають конструкції, до складу яких входять синтаксеми з прийменником *через* (одиничним випадком представлені синтаксеми з прийменником *скрозь*, а також синтаксема в безприйменниковій формі інструментально) [5,49-50]. Детальніше дослідження засобів вираження вказаного значення у східнополіських говірках виявляє деяку їхню своєрідність, обмеження лексичного наповнення моделі та валентних зв'язків, елементи семантичного сходження та розходження синтаксем-транзитивів. Дійсно, синтаксема *через+Nacc.*, як найпоширеніший засіб вираження напрямку руху у східнополіських говірках, виражає, за нашими матеріалами, три типи просторового значення: найхарактерніше — вираження шляху перетину певного простору від одного краю до іншого: *а'ну да'вай хто бист'рей 'через 'рієчку* (Лок.), *нама'жи перей'ти 'чириз 'йулицу* (Бер.), *пири'бієзли ми 'чириз да'линку* (Пон.), *'чириз са'шу же 'треба пере'ходить'* (Ів.) та ін. Виражаючи це значення, синтаксема *через+Nacc.* сполучається переважно з дієсловами з префіксом *пере-*. У східнополіських говірках вона замінює синтаксеми *поперек+Ngen.*, яка має невелику частотність і обмежені валентні можливості. У східнополіських говірках нами не зафіксовано синтаксеми *поперек+Ngen.* зі значенням транзитиву. В окремих випадках синтаксема *поперек+Ngen.* може бути синонімічною до синтаксеми *через+Nacc.*, пор.: *пани'рек да'роги ли'жала ка'лодка* (Рогіз.), *поне'рек 'вулиці нат'агли 'дрота* (Івк.), *'чириз да'рогу ка'лодка ли'жала* (Бер.) та ін. Значення синтаксеми *поперек+Ngen.* більш конкретне, ніж синтаксеми *через+Nacc.*, яка може виражати рух не лише по перпендикуляру, на що вказує, як уже зазначалося, наявність в дієслові префікса *пере-* [2, 159], але і рух з перетинанням певного простору без конкретизації напрямку: *'через двір і наўпрош'ки ту'ди на 'Діхті* (Олек.), *'через двір о'дин раз про'ходилоь* (Ков.), *'через йіх под'вір'я йти* (Сем.), *йак про'йхати 'через лі'сок* (Люб.), *'через 'наше се'ло все'д'но прої'жатимете* (Пл.) та ін. Обидва значення синтаксеми *через+Nacc.* добре відомі носіям інших українських діалектів та літературної мови. Широко фіксують його пам'ятки української мови, а також етнографічні та фольклорні записи: *перевезль его, Васку, через Десну* (Пр., 150), *на одномъ перевозъ черезъ Сеимъ* (ДНРМ, 1716, 85), *ишла разъ валка чумакивъ черезъ село* (Гр., I, 292), *поплив через речку* (Гр., I, 44). У східнополіських говірках нами виявлено одиничний приклад контамінованого прийменника *керез*: *перешли керез Десну* (Петр.), Є. Тимченко вважав його північноукраїнською формою, на підтвердження чого наводив багато прикладів з етнографічних записів П. Чубинського [10, 44-45]. Очевидно, у досліджуваних говірках цей прийменник активно витіснявся прийменником *через* і нині є реліктовим. Типовість вживання у минулому в говірках східнополіського діалекту прийменника *керез*

засвідчують записи, виконані хронологічно раніше наших. [3,77;7.95]. Прийменники, що постали як результат контамінації прийменника *через* з прийменниками *крізь, поўз, без* широко відомі й українським говіркам південно-західного наріччя [1, 44]. Причиною таких новоутворень є, на наш погляд, той факт, що в низці говірок досліджуване відношення виражається синтаксемами з прийменниками *крізь, поўз, без*. Разом з акузативом контаміновані прийменники *керез, брез, през* виконують таку саму функцію і мають аналогічне значення, що і синтаксема *через+Насс*. У діалектних та фольклорних записах О. Курило зустрічається прийменник *перез* [6,75], а інформатори старшого віку з с. Чапліївки Шосткинського р-ну Сумської обл. свідчили про наявність в їхній говірці в недалекому минулому прийменника *терез*. Вживання його у мовленні чапліївчан нами не зафіксовано.

Розміщення об'єкту на протилежному боці певного обмеженого простору (вулиця, річка, майдан та ін.) в східнополіських говірках виражає синтаксема *через+Насс*: *се'ло малозе'мел'не, 'через 'гору Петру'шоўка* (Вл.), *брат 'через 'рієчку жи'ве* (Сух.), *ма'лен'ка 'хатка 'через да'рогу* (Тул.), *'через 'йулицу ш'кола* (Кам.), та ін. Ці конструкції відомі і в суміжних з східнополіськими російських говірках, напр., у брянських: *'раньшэ был ади'нокый ын'барчик 'чириз да'рогу, 'чириз 'улицу, 'против 'хати* (СБГ, I, 18). У поданих прикладах синтаксема *через+Насс*. виражає дистантне значення з орієнтацією на конкретний бік предмета. Очевидно, це значення для неї вторинне.

Повністю нейтралізується значення розміщення когось / чогось на протилежному боці певного простору, коли у складі синтаксеми наявний числівник: *тут су'сід 'через три 'хати, Борисович* (Мрин.), *наш'ла са'б'е 'через три 'хати са'с'еда* (Сух.), *'чериз 'нару два'риў и й'го у'сад 'ба* (Біг.) та ін. У цих прикладах синтаксема *через+Насс*. виражає значення просторової близькості. Прийменник *через* активізує значення певного просторового проміжку між двома відомими об'єктами. Так само виражається темпоральне значення певного періоду: *зуст'рілис' 'через п'ят' 'рокіў* (Біл.), *при'ход' 'чириз ча'соў три* (Бер.), та ін.

Семантичне мікрополе — рух чи дія через верхню частину певного об'єкту або простору в східнополіських говірках також, як і в інших українських діалектах, реалізує синтаксема *через+Насс*: *'через у'цей за'борчик чи 'через во'рота це йо'му перес'кочит' йак 'птичці* (Соб.), *і 'чириз ка'наву так 'тіл'ки раз* (Пол.), *'через во'рота 'чобот 'кидайут'* (Ков.), *перели'вайет'с'а 'через о'ц'й'у 'гребл'у і'де у бо'лото* (Мон.) та ін.

З таким значенням засвідчена синтаксема *через+Насс*. в пам'ятках староукраїнської мови з досліджуваної території: *черезь тынь скакънувши побъгъ* (ДНРМ, 1722, 134), *перельзь черезь дълованья в двор оной* (ДНРМ, 17 7, 93), а також у фольклорних та етнографічних записах: *кинувь съ плечей черезь поригъ додолу* (Гр., II, 85), *криву кривулечка черезь тынь да въ уличку да въ багатий двирь* (Гр., I, 10), *черезь тынь лысый виль дывится* (Гр., I, 5). Варто зазначити, що синтаксема *через+Насс*. є єдиним засобом вираження семантики цього мікрополя. Заміна її будь-якою іншою неможлива без зміни семантики, пор.: *лысый виль крizzly заборь дывится* (Гр., I, 5) та *черезь тынь лысый виль дывится* (Гр., I, 5).

На думку О. С. Мельничука, з середини XVI ст. прийменник *(с)крizzly* замінює прийменник *сквозь*, що вживався раніше, хоча в діалектах він міг бути відомим ще з давніх часів [8,142]. У говірках східнослов'янських мов прийменник *крizzly* та його варіанти (*круз, скрозь, скрizzly*) поширені переважно на території України та на заході Росії [5,50]. Цей прийменник, що разом з акузативом виражає значення шляху руху, як і синтаксема *через+Насс*., вживається тоді, коли значення шляху руху ускладнюється значенням подолання певного середовища чи бар'єру. З цим значенням синтаксема *крizzly+Насс*. широко відома в українській літературній мові і багатьох діалектах.

Східнополіські говірки щодо функціонування та реалізації конкретного вияву семантики синтаксеми *крizzly+Насс*. мають специфічні риси. Як і в літературній мові, синтаксема *крizzly (круз)+Насс*. виражає шлях руху з подоланням певної перепони: *йак круз 'земл'у прова'лиусе* (Бер.), *пра'лієз круз 'дирку у за'борі* (Лок.), *круз ак'но виті'гали* (Гал.) та ін. Лексичний склад субстантивів цієї синтаксеми дуже вузький, найчастіше прийменник *крizzly (круз)* сполучається з лексемами *двері, вікно, земля* при дієсловах руху. Особливо часто фіксується синтаксема *крizzly (круз) землю*. Східнополіські говірки засвідчують і наявність прийменника *скрозь*: *скрозь ст'рохи проде'вали ве'ровочки* (Кор.), останній досить часто вживався і в говірках колишньої Стародубщини [9,132]. Беручи до уваги твердження І. Б. Кузьміної про поширення синтаксеми *скрозь+Насс*. переважно на заході Росії [5,50], можна вказати на ще одну спільну рису східнополіського діалекту із суміжними брянськими говірками. Аналізуючи функціонування синтаксеми *крizzly (круз), скрозь+Насс*., помічаємо, що основне значення її, на наш погляд, не стільки у вираженні шляху руху, як способу цього руху. Досить часто, взаємозамінюючись з синтаксемою *через+Насс*., вона, разом з тим, не є її

семантичним синонімом, як і функціональним. Значення образу дії чітко виявляється в синтаксемах типу: *пой'ду в 'лаўку 'наче круз ту'ман дну'л'ус'а* (Мут.), *круз сон дак ни'чого ни раза'браў* (Бер.), *крізь ак'но ні'чого не 'видно* (Сем.) та ін. Ця синтаксема засвідчена в пам'ятках української мови: *крузь баляси туди жь на двор дивилась* (ДНРМ, 1717, 91), в етнографічних матеріалах: *возьмы на ничь хомуть и видтиля дывыся кризь його*; в білоруських говірках, суміжних з досліджуваними: *а господь бог асадіў мене ачамі, бачу, як скрозь сіта* (ДСЛ, 36), *мне так цёмна, як скрозь полотно глежу дай годє* (ДСЛ, 328).

Досить часто в східнополіських говірках відбувається заміна синтаксемою *крізь* (круз)+*Насс.* синтаксеми *мимо*+*Ngen.* або *поўз*+*Насс.* Синтаксема *мимо*+*Ngen.* характерна для більшості говірок східнослов'янських мов та виражає рух одного об'єкту коло, поряд з іншим, тобто повз нього.

У східнополіських говірках ці синтаксеми досить часто функціонують паралельно: *прой'ти поўз будинок* (Тул.), *шоб не було до'роги круз йо'го мо'гилу* (Ол.), *круз йі'йі йти на ав'тобус* (Заньк.), *і'ди круз 'тієтку* (Бер.), *круз ме'не 'тіл'ки шуго'нуў* (Олек.), *поўз 'хату, 'мимо 'школи* (Кл.), *проўз 'школу, 'мимо 'школи* (Гал.), *пиўз 'хату, крізь 'хату* (Коб.), *вієэн завер'нувс' і по'бієє поўз к'лад'ушче* (Соб.) та ін. Якусь чітку тенденцію їх функціонального розмежування визначити важко. Територіальне варіювання в досліджуваних говірках також не простежується. Щоправда, якщо вживання синтаксеми *повз*+*Насс.* має однакову частотність у всіх східнополіських говірках, то частотність синтаксеми *мимо*+*Ngen.* зростає у північно-східній групі досліджуваних говірок. Східнополіські говірки засвідчують функціонування прийменника *мимо* тільки з генетивом імені, а пам'ятки української мови — і з акузативом: *едучи мимо ниву свого господаря* (ДНРМ, 1723, 152), *пошовь мимо дворь Василя Шкури* (ДНРМ, 1723, 150) та ін. Широко представлена в східнополіському діалекті синтаксема зі складним прийменником *проз* (*пруз*), що утворена внаслідок злиття прийменників *про* та *уз*. Етимологію цього прийменника з'ясовує О. С. Мельничук [8,152]; семантика синтаксеми *проз*(*пруз*)+*Насс.* тотожна семантиці інших синтаксем, що розглядалися вище. У досліджуваних говірках фіксуємо конструкції: *проз 'школу вниз* (Вл.), *йак круз 'зем'лу прой'шоў* (Мрин.), *а проз 'лаўку шли не'ма 'хліба* (Вл.), *'поки на'кидаіу дак о'це пруз ку'файку о'тут ро'са сто'йім'* (Мрин.), *прой'шла пруз ме'не і ни поздо'ровкалас'* (Тин.) та ін. Досліджуючи матеріали ЗЛА в російських та білоруських говірках, І. Б. Кузьміна відзначає наявність у білоруських говірках прийменника *праз*, що тотожний за значенням до названих уже прийменників *проз* (*пруз*), *поз* [4,25].

В східнополіських говірках, як і в інших діалектах української мови, синтаксема *крізь*(круз)+*Насс.* в певних лексико-семантичних умовах замінюється синтаксемою *у(в)*+*Насс.:* *зал'ієєз' у ак'но* (Бер.), *лієєз' круз ак'но* (Бер.), *в ок'но не 'влізла, увій'шла у 'двері* (Піс.), *па'бачіў у вак'но* (Сяд.), *прас'кочила у 'хвієэртку* (Чап.) та ін. Субстантивом в таких синтаксемах виступають лексеми, що позначають певний отвір. Ця синтаксема наявна і в староукраїнській мові: *вскоичвь ув окно хатное и знеацка ухопиль его, Гайдученка, ззаду за руки* (ДНРМ, 1714, 69).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бевзенко С. П. До характеристики діалектних відмінностей у словосполученні // Мовознавство. — 1978. — №6. — С.44.
2. Пор. Добош В. И. Синтаксис южнокарпатских говоров украинского языка (Синтаксические функции падежей): Диссертация доктора филол. наук. Ужгород. — 1978. — С. 159 (машинопис).
3. Дорошенко С. І. Діалектний словник Сумщини // Праці Х республіканської діалектолог. наради. — К., 1961. — С.77.
4. Кузьміна И. Б. Первые результаты изучения синтаксических материалов ОЛА по русским и белорусским говорам // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 1981. — М.,1984. — С. 25.
5. Кузьміна И. Б. О некоторых предложных конструкциях в говорах восточнославянских языков (По материалам ОЛА) // ОЛА. Материалы и исследования 1983. — М., 1988. — С. 49—50.
6. Курило О. Б. Матеріали до української діалектології та фольклористики. — К.,1928. — С. 75.
7. Лисенко П. С. Словник поліських говірок. — К.,1974. — С.95.
8. Мельничук О. С. Історичний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові // Слов'янське мовознавство. — К., 1961. — С. 142.
9. Расторгуев П. А. Северско-белорусский говор. Исследования в области истории и диалектологии белорусских говоров. — Л., 1927. — С. 132.
10. Тимченко Є. Акузатив в українській мові. — К.,1928. — С. 44—45.

Джерела:

- Гр. Гринченко Б. Д. Етнографические материалы. — Чернигов, 1895—1899. — Вып. 1—3.
ДНРМ Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / Підготов. до вид. В. А. Передрієнко. — К., 1976.
ДСЛ Янкова Т. С. Дыялектны слоунік Лоеушчыны. — Мінск, 1982.
Пр. Протокуль до записованя справ поточных на рокъ 1690. — Чернигов, 1852.
СБГ Словарь брянских говоров. — Л., 1973—1977. — Вып. 1—3.

Список скорочень населених пунктів

Бер.	Березна Менського р-ну Чернігівської обл.
Біг.	Бігач Менського р-ну Чернігівської обл.
Біл.	Біличі Києво-Святошинського р-ну Київської обл.
Вл.	Власівка Ічнянського р-ну Чернігівської обл.
Гал.	Галайбине Борзнянського р-ну Чернігівської обл.
Заньк.	Заньки Ніжинського р-ну Чернігівської обл.
Ів.	Іваниця Ічнянського р-ну Чернігівської обл.
Івк.	Івквці Прилуцького р-ну Чернігівської обл.
Кам.	Каменка Менського р-ну р-ну Чернігівської обл.
Кл.	Клишки Шосткинського р-ну Сумської обл.
Коб.	Кобища Бобровицького р-ну Чернігівської обл.
Ков.	Ковтунівка Ічнянського р-ну Чернігівської обл.
Кор.	Коротченкове Шосткинського р-ну Сумської обл.
Лок.	Локнисте Менського р-ну Чернігівської обл.
Люб.	Любарці Бориспільського р-ну Київської обл.
Мон.	Монастирище Ічнянського р-ну Чернігівської обл.
Мрин.	Мрин Носівського р-ну Чернігівської обл.
Мут.	Мутин Кролевецького р-ну Сумської обл.
Ол.	Оленівка Борзнянського р-ну Чернігівської обл.
Олек.	Олександрівка Носівського р-ну Чернігівської обл.
Петр.	Петрівка Бахмацького р-ну Чернігівської обл.
Піс.	Піски Бобровицького р-ну Чернігівської обл.
Пл.	Плиски Борзнянського р-ну Чернігівської обл.
Пол.	Полошки Глухівського р-ну Сумської обл.
Пон.	Понорниця Коропського р-ну Чернігівської обл.
Рогіз.	Рогізки Щорського р-ну Чернігівської обл.
Сем.	Семиполки Броварського р-ну Київської обл.
Соб.	Собичеве Шосткинського р-ну Сумської обл.
Сух.	Суходіл Глухівського р-ну Сумської обл.
Сяд.	Сядрине Корюківського р-ну Чернігівської обл.
Тин.	Тиниця Бахмацького р-ну Чернігівської обл.
Тул.	Тулиголове Глухівського р-ну Сумської обл.
Чап.	Чаплівка Шостинського р-ну Сумської обл.

The article deals with semantics of syntaxemes in Ukrainian East Polesye dialects. Functional differentiation of these syntaxemes depending on semantics and valency of a substantive component is defined.

Key words: Ukrainian language, East Polesye dialects, syntaxemes, transitive syntaxemes.

Н.Б. Іваницька

УКРАЇНСЬКІ ДІЄСЛОВА У ПРОЕКЦІЇ НА ДЕНОТАТ ІЗ ОЗНАКОЮ «ПОЧИНАЛЬНІСТЬ» У ЗІСТАВЛЕННІ З АНГЛІЙСЬКИМИ ВІДПОВІДНИКАМИ

Останнім часом у компаративістиці виразною є орієнтація дослідників на денотативний принцип вивчення виражальної системи мовних одиниць, що простежується в концепціях О.С. Кубрякової, Н.Д. Арутюнової, І.В. Арнольда, І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської, С.О. Соколової, О.О. Селіванової, Л.І. Мацько, Л.О. Пустовіт, В.М. Манакіна, В.І. Кононенка, О.О. Тараненка, Н.Л. Іваницької, В.В. Жайворонка, М.І. Гонянич, М.Я. Плющ, Ф.С. Бацевича, П.С. Дудика, Н.І. Бойко, В.В. Левицького, А.А. Уфімцевої, Л.Г. Верби, І.В. Корунця, В.І. Карабана та ін.